

MEĐUNARODNOPRAVNI SUBJEKTIVITET

SAŽETAK: Ovaj rad se bavi aktuelnim pitanjima međunarodnog subjektiviteta. Vršiti se analiza teorija i suvremenih shvatanja međunarodnog subjektiviteta. Danas je sve teže odrediti da li određeni subjekt ima međunarodni subjektivitet. Države i dalje su najbitniji subjekti međunarodnog prava, ali nisu jedini, te same države nastupaju u međunarodnoj zajednici koja se u mnogo čemu promjenila. Sve je veći broj međunarodnih organizacija kao subjekata međunarodnog prava koje imaju sve veću ulogu u međunarodnoj zajednici. U radu se posebno obradio status protektorata i njihovog međunarodnog subjektiviteta, posebno iz razloga što se za neke države kao što je Bosna i Hercegovina često tvrdi da su svojevrsni protektorati međunarodne zajednice. Analizira se i neovisnost država kao osnov međunarodnog subjektiviteta država.

KLJUČNE RIJEČI: međunarodno pravo, međunarodna zajednica, država, subjektivitet, sposobnost, neovisnost.

1. Uvod

Subjekti međunarodnog prava jesu subjekti koji posjeduju pravnu i djelatnu sposobnost u međunarodnom pravnom poretku. Subjekti međunarodnog prava predstavljaju glavne nosioce aktivnosti na međunarodnoj sceni. Država predstavlja najstariji i najvažniji subjekt međunarodnog prava. Država posjeduje pravnu sposobnost, što znači da može biti nosilac prava i obveza, dok djelatna sposobnost znači da je u mogućnosti da samostalno ističe svoje zahtjeve prema drugim subjektima, zaključuje međunarodne ugovore i druge pravne poslove, kao i da bude stvaralac međunarodnog prava, te da snosi odgovornost za povrede tog prava. Država je sposobna da sudjeluje u izmjeni i stvaranju općeg i partikularnog međunarodnog prava. Država na osnovu svojstva subjekta međunarodnog prava ima sposobnost da neposredno i samostalno odgovara za kršenje obveza po međunarodnom pravu. (Degan, 2011: 205)

Država je ključni subjekt svih političkih i ekonomskih odnosa u međunarodnoj zajednici. Ovi odnosi zasnivaju se na interakciji više država koje stupaju i u interakciju sa međunarodnim organizacijama. Složenost međunarodnih odnosa dovela je do toga da je kod pojedinih država, posebno država na prostoru Europe došlo do povećanja političke i ekonomske međuovisnosti. (Stiglic, 2002: 23)

Međunarodna zajednica sastavljena je od nacionalnih zajednica, odnosno država čiji se putevi ukrštaju. Države su povezane prirodom svakodnevnih problema i procesa, od kretanja ideja i kulturnih dobara, pa sve do postizanja financijske stabilnosti, zaštite životnog okoliša i drugih oblasti koje dotiču sve države. Države kao subjekti međunarodnog prava uključene su u proces globalizacije koji je zahvatio cjelokupnu međunarodnu zajednicu. Globalizacija nije jednodimenzionalan fenomen i nema samo ekonomski karakter, nego ima dodira i sa međunarodnim pravom i pravdom. U današnjoj međunarodnoj zajednici u kojoj postoje

međunarodne organizacije kao što su Ujedinjeni narodi i Europska unija, postoje ustanovljena pravila koja se odnose na oružane sukobe, pravila za zaštitu ljudskih prava, životnog okoliša i dr. Osnivanjem međunarodnih institucija kao što je npr. Međunarodnih kazneni sud, nastaje novi sistem vrijednosti i odnosa među državama koji treba da se temelji na međunarodnim zakonima, pravima i odgovornostima. (Todorović, 2006: 180)

Međunarodnu zajednicu u 20. stoljeću karakteriše borba za ljudska prava, a sa druge strane to je najbrutalnije stoljeće u pogledu njihovog kršenja. Međunarodni odnosi su tako uspostavljeni da se često ljudska prava krše pod izgovorom njihove zaštite. Velike sile u odnosima jednih prema drugima u kritičnim situacijama u vanjskoj politici često optužuju druge države za povrede ljudskih prava, kako bi mogle da poduzmu mjere koje su mimo važećeg međunarodnog prava. Ljudska prava su u današnjoj međunarodnoj zajednici postala instrument zloupotrebe u odnosima suprostavljenih strana. U takvim uslovima države kao subjekti prava stupaju u međusobne odnose koji su često daleko od prava i pravde, a češće su u interesu političkih ciljeva određenih država. (Čukalović, 2003: 525)

Država je najvažnija društvena organizacija i definirati državu kao društvenopravnu organizaciju znači utvrditi njena specifična obilježja u odnosu na suvremeni pravni poredak i u odnosu na druge društvene organizacije. Prema tome, državu možemo posmatrati kao simbiozu njene teritorije, stalnog stanovništva i suverene vlasti, a svaku organizaciju koja posjeduje ova tri elementa, po međunarodnom pravu, možemo smatrati državom koja posjeduje međunarodnopravni subjektivitet.

2. Opće odlike međunarodnopravnog subjektiviteta

Subjekti prava uspostavljaju pravne odnose u okviru pravnih poredaka, te predstavljaju ključnu kategoriju prava kao društvenog fenomena. I unutarnje i međunarodno pravo imaju svoje subjekte kojima se nešto daje u korist i u obvezu. Kod unutarnjih pravnih poredaka pitanje ko će imati pravni subjektivitet ovisi od konkretnog pravnog sistema, dok u međunarodnom pravnom poretku u cjelini je određeno ko ima međunarodnopravni subjektivitet. (Harris, 2007: 102–109) Od posebnog je značaja ko ima svojstvo međunarodnopravnog subjektiviteta, jer u međunarodnopravnom poretku priznanjem međunarodnopravnog subjektiviteta, podrazumijeva se samo priznanje subjekta, čime se potvrđuje njegov značaj u međunarodnoj zajednici. (Klabbers, 2009: 54–55)

Pojam subjekta u smislu međunarodnog prava ne treba poistovjetiti sa pojmom subjekta međunarodnih odnosa. Ove dvije kategorije mogu se u velikom broju slučajeva podudarati, ali između njih postoji razlika. Međunarodnopravni subjektivitet upućuje na subjekt, koji je u smislu međunarodnog prava nositelj prava i obveza, a sa druge strane, subjekat međunarodnih odnosa je svaki onaj subjekt koji ima sposobnost izvornog i stvarnog djelovanja na međunarodnom planu. Učesnici međunarodnih odnosa u suvremenoj teoriji nisu samo države, već svi oni subjekti koji mogu da utječu i na kreiranje i izražavanje svojih pozicija na nivou međunarodne politike. (Revel, 2006: 6–8) Praktično svi subjekti međunarodnog prava mogu da budu subjekti međunarodnih odnosa, ali svi subjekti međunarodnih odnosa ne mogu da budu subjekti međunarodnog prava. Tako pojedine

međunarodne korporacije imaju veliki međunarodni utjecaj i ekonomsku moć, ali nisu subjekti međunarodnog prava. Oni ipak u uslovima globalizacije imaju jako veliki utjecaj na same međunarodne odnose. Treba istaći da su bez obzira na sve promjene u međunarodnoj zajednici države vodeći subjekti međunarodnog prava.

Dimitrijević V. i Stojanović R. naglašavaju postojanje razlike između subjekata međunarodnih odnosa i subjekata međunarodnog prava, tako što ističu da je za subjekte međunarodnog prava bitno ko može biti nositelj međunarodnih prava i obveza, dok je za subjekte međunarodnih odnosa bitna sposobnost izvornog i stvarnog djelovanja u svjetskim razmjerama. Subjekt međunarodnih odnosa mora biti neovisan od drugih takvih subjekata, prije svega država, a razlika između jakog utjecaja drugog subjekta i ništenja subjektiviteta veoma je mala, pa treba utvrditi ima li uopće neovisnog procesa odlučivanja. (Dimitrijević i Stojanović, 1996: 83–85) Ako ipak odlučivanja nema, riječ je samo o pokušaju da se stvori prividan subjekt međunarodnih odnosa i međunarodnopravnog subjektiviteta. U pogledu pitanja međunarodnopravnog subjektiviteta, pored konvencionalnog i običajnog međunarodnog prava, treba poći i od prakse Međunarodnog suda pravde. U tom pogledu može se zaključiti da je pretežan dio pravne prakse Međunarodnog suda pravde zauzeo stav o državi kao glavnom subjektu međunarodnog prava. (Brölmann, 2007: 181)

Djelovanje u međunarodnim odnosima na način uređen normama međunarodnog prava u velikoj mjeri ovisi od činjenice da li dati subjekt posjeduje međunarodnopravni subjektivitet. Bitno je utvrditi da li je ovaj subjekt priznat za subjekta međunarodnog prava što omogućava da stiče prava određena međunarodnim pravom, odnosno da bude nositelj međunarodnih obveza. Za razliku od unutarnjeg prava u kome postoje organi i drugi nosioci ovlasti, koji određuju ko i šta se smatraju subjektima pravnog poretka, na međunarodnom planu ne postoji ovlašćeni organ koji bi propisao ko može posjedovati međunarodnopravni subjektivitet. U toj mjeri se ovo pitanje i čini kompleksnije za njegovo praktično ostvarivanje, jer međunarodni odnosi koji počivaju na pretpostavkama suverene jednakosti država ne mogu se izmiriti sa uspostavljanjem nekog nositelja moći koji bi priznao nekome pravni subjektivitet. (Tiunov, 2010: 324) Sagledavajući razlog postojanja kategorije međunarodnopravnog subjektiviteta, nužno je istaći da pored, čisto pravne dimenzije, postoji i određena etička perspektiva ovog fenomena. Subjektivitet u međunarodnom pravu, naime, predstavlja garanciju da je njegov nositelj priznat za punopravnog učesnika međunarodnih odnosa i na taj način aktivnog sudionika u kreiranju povijesnog i političkog realiteta. On omogućava opstajanje u globalnoj zajednici i aktivno djelovanje u suradnji sa drugim subjektima koji postoje na ovom planu. (Cassese, 2005: 71)

Problematika međunarodnopravnog subjektiviteta specifična je i zbog toga što bi subjekt međunarodnog prava trebao da posjeduje i nadležnost za stvaranje prava, što se ne može reći za subjekte unutarnjeg prava. Ovo je direktna posljedica decentralizovanog karaktera međunarodne zajednice kao prostora u kojem nastaje međunarodno pravo, jer ne postoji međunarodni zakonodavac koji bi na autoritaran i uniforman način uređivao pravno relevantne međunarodne odnose. Naime, međunarodno pravo u prvom redu stvaraju države svojom voljom putem različitih formalnih izvora međunarodnog prava. Takođe, u zadnjem stoljeću su i međunarodne organizacije postale značajan nositelj normativne aktivnosti u međunarodnom pravnom poretku. (Portmann, 2010: 8–9)

Kada je riječ o međunarodnom pravu, bitno je razlikovanje konkretne vrste subjekta čiji se subjektivitet razmatra. Prije svega, bitno je razjasniti da li je u pitanju država ili međunarodna organizacija, čiji pravni subjektivitet priznaje pozitivno međunarodno pravo ili neki drugi subjekt koji posjeduje određene ovlasti za djelovanje u međunarodnom pravu, a čiji je pravni subjektivitet upitan. Stoga se u praksi i teoriji postavlja pitanje da li i neki drugi subjekti osim država i međunarodnih organizacija posjeduju pravni subjektivitet u međunarodnom javnom pravu. Tako da pojedini autori govore o kategoriji tzv. specifičnih subjekata međunarodnog prava. Svaka suverena država je subjekt međunarodnog prava, subjektivitet međunarodnih organizacija proizilazi iz toga što su tvorevine država, a subjektivitet ustanika ovisi od njihovog priznanja od država.

3. Pojam međunarodnopravnog subjektiviteta

Međunarodnopravni subjektivitet česta je tema u radovima teoretičara međunarodnog javnog prava. Pojedini pisci su razvili različite teorije o tome šta se smatra pod međunarodnopravnim subjektima i o tome koja prava proističu iz međunarodnopravnog subjektiviteta. Takođe, pažnju doktrine je zaokupljalo i pitanje utvrđivanja relevantnih kriterija koji mogu ukazati na postojanje međunarodnopravnog subjektiviteta nekog konkretnog subjekta.

Bez obzira na teoretske izazove, pojedini autori su se potrudili da daju definicije pravnog subjektiviteta u međunarodnom pravu. Pod subjektom međunarodnog prava se, kako to navodi Brownlie I., podrazumijevaju oni subjekti kojima običajno pravo priznaje sposobnost da budu titulari prava i obveza i da mogu zahtjevati zaštitu svojih prava odgovarajućim međunarodnopravnim sredstvima. (Brownlie, 2001: 57) Degan Đ., V. smatra da je subjekt međunarodnog prava svatko tko u međunarodnom pravnom poretku ima pravnu i djelatnu sposobnost. Pravna sposobnost se očituje u tome da subjekt toga prava može biti nosiocem prava i obveza, odnosno da je „međunarodna osoba“. Ovaj autor pod djelatnom sposobnošću podrazumijeva sposobnost subjekta međunarodnog prava da samostalno ističe svoje zahtjeve prema drugim subjektima, da ima ugovornu sposobnost, pravnostvarajuću sposobnost i odgovornost za protivpravna djela. (Degan, 2011: 219) Međunarodnopravni subjektivitet predstavlja pravni status po kome je određeni subjekt nosilac prava i obveza koja su u skladu sa međunarodnim pravom. Međunarodnopravni subjektivitet određuje ponašanje koje se zasniva na pravilima međunarodnog prava, te usljed nepoštivanja tih pravila dolazi do međunarodne odgovornosti. (Bederman, 2002: 79–80)

Subjekt međunarodnog prava je titular prava i obveza utvrđenih normama međunarodnog javnog prava. Subjekt međunarodnog prava nalazi se u neposrednoj vezi sa međunarodnopravnim poretkom, te se u tom smislu mora razlikovati od onih subjekata koji su jedino korisnici izvjesnih prava zasnovanih na međunarodnom pravu. Subjekt međunarodnog prava podliježe odgovornosti za kršenje međunarodnopravnih obveza u skladu sa međunarodnim pravom. On posjeduje sposobnost da pokrene međunarodnopravni postupak radi zaštite svojih prava. Takođe subject međunarodnog prava, ima određenu pravnostvarajuću sposobnost što znači da manifestovanjem sopstvene volje stvara norme

međunarodnog prava. Treba naglasiti da totalitet svih elemenata idealnog subjektiviteta u međunarodnom pravu ne moraju posjedovati svi subjekti koji se smatraju subjektima međunarodnog prava. Od država kao primarnih subjekata međunarodnog prava prvenstveno ovisi sama primjena međunarodnog prava, te sama pravila međunarodnog prava stvaraju države i ustanovljavaju njegove kodifikacije. (Šahović, 1958: 2–10)

Subjekt međunarodnog prava je svaka međunarodno priznata država koju odlikuje organiziranost, neovisnost, politički značaj i međunarodni suverenitet. (Bertrand, 1999: 193) Organiziranost se odnosi na državno uređenje, to jeste na sposobnost samostalnog donošenja odluka, koje država kao takva usvaja, poštiva i sprovodi u djelo. Neovisnost se odnosi na njeno neovisno odlučivanje, dok je politički značaj važan u pogledu političkih međunarodnih odnosa. Međunarodni suverenitet kao element međunarodnog subjektiviteta države podrazumijeva, u suštini, da je država o kojoj je riječ međunarodni subjekt, odnosno da ima legitimitet i međunarodno priznanje.

Može se zaključiti da subjekti međunarodnog prava predstavljaju subjekte koji imaju pravnu, djelatnu, procesnu i deliktnu sposobnost. Pravna sposobnost se ogleda u uživanju prava i ispunjavanju obveza koja proizilaze iz načela i pravila međunarodnog prava. Djelatna sposobnost podrazumijeva sposobnost stjecanja i raspolagnja pravima i obvezama. Procesna sposobnost jeste sposobnost za pokretanje međunarodnih postupaka radi ostvarivanja prava, dok deliktna sposobnost jeste sposobnost da se odgovara za kršenje međunarodnih obveza.

Subjekti međunarodnog prava mijenjali su se tokom vremena, tako da su se pod njima sve do 19. stoljeća podrazumjevali i vladari i država. Pod utjecajem pozitivizma u 19. stoljeću država se počinje smatrati jedinim subjektom međunarodnog prava, dok su neki smatrali i konfederacije država subjektima na nivou prenesenih nadležnosti na njih. U određenim periodima subjektima međunarodnog prava smatrala su se i područja sa posebnim položajem (Danzig, Saar), te u okviru Lige naroda mandate, a do stjecanja pune neovisnosti (Irak, Palestina, Transjordanija, Sirija i Libanon). Države se sve više integrišu, ali ne može se reći da međunarodna zajednica ima status subjekta međunarodnog prava, jer ne može biti nositelj prava i obveza po međunarodnom pravu, niti može isticati zahtjeve u vlastito ime. Bez obzira na sve integracije u međunarodnoj zajednici ona je i dalje razdijeljena na suverene države. Postoje stalni naponi za stvaranjem novih država jer državnost daje mnoge pogodnosti. Tko u svijetu nije znao za Armeniju, Gruziju, Hrvatsku, Litvu ili Bosnu i Hercegovinu sve do stjecanja neovisnosti, dok je gotovo svatko znao za neke države koje su nastale povijesnom slučajnošću kao što su Luksemburg, Jordan, Afganistan, Singapur, Monako i Lihtenštajn. Međutim, sve države koje u nekomu razdoblju postoje, nositelji su bez iznimke i izravno po međunarodnom pravu odgovarajućih temeljnih prava i dužnosti. (Degan, 2011: 205–209)

U savjetodavnom mišljenju od 11. travnja 1949. godine Međunarodnog suda pravde u slučaju naknade štete za postradale dužnosnike Ujedinjenih naroda u Palestini (tzv. „Reparation case“ ili „slučaj Bernadotte“) navodi se da pored država postoje i drugi subjekti međunarodnog prava koji se prema pravima i obvezama mogu razlikovati od država. Pitanje koje se tada postavilo jeste da li prema međunarodnom pravu Ujedinjeni narodi mogu da postave zahtjev za nadoknadu štete kako prema njima tako i prema žrtvama. Međunarodni sud pravde je u svom savjetodavnom mišljenju odredio da su Ujedinjeni narodi subjekt međunarodnog prava različit od države koji ima sposobnost da bude nositelj međunarodnih prava i obveza te sposobnost da ističe međunarodnopravne zahtjeve. Time je priznato da pored

država postoje i drugi subjekti međunarodnog prava, ali da nisu svi subjekti međunarodnog prava jednaki u pogledu pravne sposobnosti, tako da neki imaju punu pravnu sposobnost dok je kod nekih ograničena. Takođe se razlikuju i u pogledu djelatne sposobnosti, tako da neki mogu svojim djelovanjem proizvesti pravne posljedice, drugi ograničeno, a treći nemaju to sposobnost. To je jedno od najpoznatijih savjetodavnih mišljenja Međunarodnog suda pravde koje će uveliko odrediti dalji razvoj međunarodnopravnog subjektiviteta u doktrini međunarodnog prava i pored toga što je bilo ograničeno samo na pravo na postavljanje odštetnog zahtjeva kao jednog od aspekta pravnog subjektiviteta. Tako je od sredine 20. stoljeća započet proces u kojem međunarodne organizacije dobijaju priznanje međunarodnopravnog subjektiviteta. To su na početku samo bile specijalizovane ustanove Ujedinjenih naroda, a kasnije i druge organizacije kojima se priznala objektivna pravna sposobnost. Krug subjekata međunarodnog prava za razliku od toga kako je međunarodnopravna doktrina s početka 20. stoljeća određivala prestaje da bude državocentričan, kada se država smatrala jedinim subjektom međunarodnog prava. Od sredine 20. stoljeća određivanje međunarodnopravnog subjektiviteta više se oslanjalo na postavke opće teorije prava te ga definiralo općim elementima – pravnom sposobnošću (*capacitas iuridica*) kao svojstvom da se bude nositeljem subjektivnih prava i obveza na temelju normi danoga pravnog poretka, pa i djelatnom sposobnošću (*capacitas agendi*) u smislu sposobnosti stvaranja pravnih posljedica neposrednim poduzimanjem vlastitih pravnih radnji neodređenom entitetu čije bi faktično sudjelovanje u međunarodnim odnosima postalo dovoljno intenzivno da bi prije ili poslije dobilo svoje pravno uređenje, a on sam iz njega prava i obveze stječući time i nužni element pravne osobnosti – pravnu sposobnost. Radi lakšeg i bržeg ostvarivanja različitih ljudskih interesa došlo je do intenzivnijeg povezivanja država i tako nastanka međunarodnih organizacija. Međunarodnopravna doktrina 80-tih godina 20. stoljeća priznaje kao subjekte međunarodnih odnosa sudionike pravno uređenih međunarodnih odnosa čije se djelovanje u međunarodnoj zajednici nije više moglo ignorirati. Države od trenutka kada su bile jedini subjekti međunarodnog prava vremenom su bile upućene sve više jedna na drugu te u toj suradnji i na grupu odnosno regiju država što je dovelo do povezivanja regija država u određene međuregionalne organizacije kao nove sudionike u međunarodnoj zajednici. “Koliko god teoretičari međunarodnog prava ekstenzivno shvaćali koncept međunarodnopravnog subjektiviteta, konsenzus u međunarodnopravnoj doktrini u pogledu priznanja toga subjektiviteta u odnosu na nove sudionike međunarodnih odnosa čini se da je daleko teže i sporije ostvariv, čak i onda kada postaje očito da su takvi sudionici na temelju međunarodnopravnih normi već stekli neka subjektivna prava ili obveze, odnosno međunarodnopravnu sposobnost”. (Lapaš, 2016: 413–438)

Sa globalizacijom i razvojem novih tehnologija stvorio se svijet koji mora da funkcioniše zajedno. Nove globalne prijetnje dokazale su da se svijet ne može boriti na drugi način, osim međusobnom suradnjom između država. Međunarodno pravo je u velikoj mjeri pod utjecajem ovog razvoja i pomaka u međunarodnim odnosima, pri čemu države više nisu jedini igrači u međunarodnoj areni, tako da međunarodnopravni subjektivitet pored država posjeduju i međunarodne organizacije i ustanice priznati kao zaraćene strane.

4. Međunarodnopravni subjektivitet i protektorat

Često se postavlja pitanje međunarodnopravnog subjektiviteta protektorata. Izraz protektorat potiče od latinske reči *protegere*, što znači zaštititi. Protektorat predstavlja odnos između dvije države, od kojih se jedna nalazi pod zaštitom, pokroviteljstvom druge države. To je odnos u kome jedna država ovisi od druge države što je obično nametnuto silom, a formalno regulirano međunarodnim ugovorom. Između država postoji neravnotežan odnos u kome jedna država nameće drugoj svoju vlast na bazi veće moći, bilo da je ona vojna, ekonomska ili politička. Takav ugovor sklapa se uglavnom pod prisilom, ali u okolnostima u kojima je nastajao smatrao se pravno valjanim, jer i pored međunarodnog ugovora na nastanak protektorata utjecale su i druge okolnosti kao što je okupacija i slično. U suvremenoj međunarodnoj zajednici prijetnja i upotreba sile su izričito zabranjeni, te na taj način ne bi mogao nastati protektorat. (Degan, 2011: 276–279)

Protektorat kao oblik ovisne države zadržao se i danas, ali u modificiranom obliku. Protektorat je nastao kao sredstvo osvajanja država, tako što su moćne države stavljale na taj način pod svoju vlast slabije države. On je predstavljao i sredstvo za rješavanje spora oko teritorija oko kojih su se sporile države. Takođe on je i način za održavanje posebnih veza između susjednih država od kojih je jedna obično nova država, a druga znatno moćnija i veća država. Tako je 1947. godine u Parizu potpisan mirovni sporazum između Italije i Jugoslavije te je nastala država grad Slobodna teritorija Trsta. Ona je nastala kao posljedica uslijed postojanja spora oko te teritorije između Italije i Jugoslavije, kao i interesa velikih sila za taj grad zbog njegovog strateškog značaja. U pitanju je bio klasični protektorat koji se sastojao iz dva dijela, jedan je bio pod upravom SAD i Velike Britanije odnosno njihovih vojnih snaga, a drugi pod upravom Jugoslavije u kome su bile stacionirane trupe JNA. Zaključivanjem Sporazuma o suglasju u Londonu 1954. godine prestala je da postoji Slobodna teritorija Trsta. Ona nikad nije de facto funkcionirala kao neovisna država, mada je de jure ona to bila, te je izdavala svoje poštanske marke, novac i istupala kao samostalna država. San Marino koji predstavlja jednu od najstarijih država, koja je osnovana 301. godine i koji je tada funkcionirao u sastavu Rimskog carstva, danas je u potpunosti ovisan od Italije. San Marino je potpuno okružen Italijom i po površini je jedna od najmanjih država u svijetu, višestruko je povezan sa Italijom, te predstavlja jedan vid protektorata.

Protektorat se uspostavlja međunarodnim ugovorom kojim se utvrđuju prava i obveze države zaštitnice i države pod zaštitom. Ovi međunarodni ugovori se razlikuju od slučaja do slučaja i prilagođavaju se svakoj konkretnoj situaciji. Međunarodni sud pravde u Savjetodavnom mišljenju od 7. veljače 1982. godine istakao je da protektorati i pored svih sličnosti koje imaju individualnog su karaktera koji ovisi od načina nastanka protektorata, stupnja njihovog razvoja i uslova pod kojima protektorat je priznat od trećih država. (Avramov i Kreča, 1996: 139)

Država zaštitnica obično vodi vanjsku politiku i obranu države pod protektoratom. Po pravilu država pod protektoratom zadržava autonomiju na unutarnjem planu, ali međunarodnim ugovorom može se i drugačije regulirati. Po pravilu ima svoju zakonodavnu, izvršnu i sudbenu vlast, ali koje su pod velikim utjecajem države zaštitnice. U praksi država zaštitnica često se bavi i unutarnjim pitanjima, naročito u oblasti zakonodavstva, prilikom

nametanja određenih zakonskih rješenja, a često i u pravosuđu kada se na određene sudske i tužiteljske funkcije postavljaju državljani države zaštitnice. O oblasti vanjskih poslova država pod protektoratom obično ne istupa samostalno, nego njene interese zastupa država zaštitnica. Država zaštitnica dužna je da u slučaju napada treće države na državu pod protektoratom pruži joj vojnu pomoć, dok takva obveza od strane države pod protektoratom ne postoji. Državljanima jedne države automatski nisu i državljani druge države. Međunarodne ugovore koje zaključi država zaštitnica nisu obvezujući za državu pod protektoratom i pored toga što najčešće u međunarodnoj zajednici je zastupana od države koja joj pruža zaštitu.

Država pod protektoratom i pored ograničavanja suverenosti i dalje zadržava svojstvo subjekta međunarodnog prava. Međutim, protektorat je neravnopravan odnos u kome pod opravdanjem zaštite jedne države, ostvaruju se interesi države zaštitnice. Da bi se dao legitimitet tom odnosu, zaključuje se međunarodni ugovor kojim na takav status pristaje država koja stupa pod protektorat. Kako je to odnos koji se ne zasniva na recipročnim pravima i obvezama i zasnovan je na primjeni sile i pravu jačeg i sam međunarodni ugovor nema puni legitimitet. Na ovaj način velikim silama omogućeno je da na formalno legalan način uspostave svoju vlast u manje jakim državama, a sve u pravcu ostvarivanja njihovim interesa, koji su prikriveni navodnom potrebom države pod protektoratom da joj se pruži vid pomoći u najvažnijim državnim pitanjima i pored činjenice da se ograničava njihov suverenitet.

Protektorat se uspostavlja u situacijama kada međunarodna zajednica zauzme takvo mišljenje da određena država bez intervencije druge države neće moći normalno funkcionirati. Međunarodna zajednica smatra da kod države pod protektoratom, zbog različitih okolnosti, koje ovise od situacije u samoj državi, postoji neposobnost da samostalno nastupa u međunarodnoj zajednici i vodi najvažnije državne poslove. Kroz tu formalnu pomoć državi ključno je da se ostvaruju interesi države zaštitnice odnosno određene grupacije u međunarodnoj zajednici. Protektorati su naročito bili rašireni u periodu kolonijalnih osvajanja, a danas su jako rijetka pojava.

Razlike među protektoratima su velike i različiti su osnovi za uspostavljanje svakog pojedinačnog protektorata. Velike razlike postoje i u ovlastima koje druga država ima u odnosu na protektorat. Mogu se razlikovati potpuni i ograničeni protektorati. Država štitičnica u potpunom protektoratu pristaje se suzdržavati od svih aktivnosti koje su ugovorom o protektoratu stavljene u ovlasti države zaštitnice, a to su po pravilu međunarodni odnosi, te po pravilu poslove iz te nadležnosti obavlja država zaštitnica. Država štitičnica zadržava pravo poslanstva samo u odnosu na državu zaštitnicu, ali može joj posebnim ovlašćenjem država zaštitnica dozvoliti obavljanje poslova i iz ove oblasti. Kod ograničenog protektorata država štitičnica može nastupati u međunarodnim odnosima te zaključivati međunarodne ugovore, ali je potrebno naknadno odobrenje države zaštitnice.

Postoje i tzv. kvaziprotektorati, kada država zaštitnica na osnovu međunarodnog ugovora obvezuje se u slučaju narušavanja mira unutar zaštićene države ima ovlast da vojno interveniše. Takvi međunarodni ugovori zaključivani su između SAD i nekih srednjoameričkih država početkom 20. stoljeća. Na taj način te su države zbog loše ekonomske i socijalne situacije dolazile u ekonomsku i vojnu ovisnost od strane SAD, koje su koristile takav položaj te utjecale na unutarne prilike u tim državama. Kolektivni protektorat postoji kada više država obavlja funkciju države zaštitnice. Tako se Krakov nalazio pod kolektivnim protektoratom Austrije, Pruske i Rusije u periodu od 1815. do 1846. godine.

Republika Andora se i danas nalazi pod zajedničkim protektoratom Francuske i Španije. (Andrassy, 2010: 109–110)

Protekcija predstavlja odnos u kome jača država obvezuje se prema slabijoj državi da će pružiti zaštitu, dok slabija država zadržava vođenje vanjskih poslova. Međutim, protekcija se može smatrati samoj jednom vrstom protektorata imajući u vidu raznovrsnost oblika u kojima se javlja, izuzev ako je nivo ovisnosti slabiji te se takav odnos može smatrati jednom vrstom vojnog saveza. Na osnovu ugovora iz 1939. godine između Njemačke i Slovačke uspostavljena je protekcija, ali je taj odnos predstavljao jednu vrstu protektorata sa jakim ovlastima države zaštitnice prema državi šticienici. Republika San Marino je i danas pod protekcijom Italije na osnovu međunarodnih ugovora iz 1862., 1897., 1939. i 1953. godine.

Postojali i tzv. kolonijalni protektorati koji su nastajali na osnovu ugovora kolonijalnih sila sa lokalnim vladarima u kolonijama. Na taj način kolonijalne sile su na brz način bez upotrebe veće vojne sile stjecale vlast na određenom području. Tunis je na osnovu međunarodnih ugovora iz 1881. i 1883. godine stavljen pod protektorat Francuske. Japan je imao protektorat nad Korejom u periodu od 1905. do 1910. godine kada je izvršio njegovu aneksiju. Butan je na osnovu međunarodnog ugovora 1949. godine pod jednom vrstom protektorata Indije jer je dužan postupati u vanjskoj politici po njenim uputama. Butan je 1971. godine postao članica Ujedinjenih naroda, te neki smatraju da je time prestao da postoji taj protektorat.

Priznanje protektorata potrebno je samo kod potpunih protektorata dok kod ograničenih za to nema potrebe jer položaj države šticienice u odnosu na treće države ostaje isti. Međunarodni ugovor kojim se uspostavlja protektorat djeluje prvenstveno između država potpisnica, a da bi imao dejstvo prema trećim državama one se moraju obvezati o takvom odnosu, priznati ga ili bar da mu ne prigovore. Tek na osnovu izričitog ili prećutnog priznanja država zaštitnica može da zastupa tu punovažno državu šticienicu u međunarodnim odnosima. Ukoliko se protektorat ne uspostavi na ovaj način onda on nema dejstva prema trećim državama, odnosno njihovim odnosima sa zaštićenom državom.

I pored tvrdnji da protektorati danas ne postoje, oni u izmjenjenom obliku i danas se uspostavljaju prilagođeni novim okolnostima u međunarodnoj zajednici. Osnivanjem Ujedinjenih naroda i uspostavljanjem novog sustava odnosa u međunarodnoj zajednici protektorati nisu potpuno nestali, tako je iz različitih razloga pod okriljem Ujedinjenih naroda formiran niz protektorata. Ujedinjeni narodi u cilju održavanja i uspostavljanja mira stavljaju određene teritorije pod jedan oblik međunarodnog nadzora, sve dok se ne riješi spor koji postoji na toj teritoriji. Takvi protektorati nastali akcijama Ujedinjenih naroda u slučajevima Konga, Nove Gvineje, Kambodže, Somalije, Kipra, a postoje mišljenja da su protektorati Bosna i Hercegovina i Kosovo. (Dimitrijević i Račić, 2007: 86) Protektorati su promijenili svoj oblik u suvremenoj međunarodnoj zajednici, tako da u obliku u kome se kao država zaštitnica javlja samo jedna država su veoma rijetki, a češće se kao zaštitnik javlja cjelokupna međunarodna zajednica., odnosno neka međunarodna organizacija. Može se zaključiti da protektorati imaju ograničenu suverenost, ali bez obzira na to smatra se da posjeduju međunarodnopravni subjektivitet. Analizira se i neovisnost država bez koje se ne može govoriti o međunarodnopravnom subjektivitetu.

5. Neovisnost kao stub međunarodnog subjektiveta države i njegov politički značaj

Međunarodnopravni subjektivitet države nije ništa bez neovisnosti države koja se, prije svega, odnosi na njeno samostalno upravljanje svojim unutarnjim i vanjskim poslovima, odnosno da stanovnici te države samostalno upravljaju svojom teritorijom, vrše vlast i ispunjavaju međunarodnopravne obveze. Neovisnost po tom osnovu predstavlja stanje države u kojoj postoji puna samostalnost i suverenitet, na cijeloj teritoriji koju obuhvata. Neovisnost je stanje nacije ili države, u kojoj njezini stanovnici samostalno donose odluke na području svog teritorija. Autonomija je vrsta neovisnosti, koja je odobrena od strane vlasti koja je nadzire i dalje zadržava vrhovni autoritet u tom području. Međunarodno pravo se zasniva na pravilima koje regulišu prije svega odnos država prema državama, a osnovni postulat i polazna osnova je njihova suverenost i međunarodnopravni subjektivitet. Države su suverene i jednake u svojim odnosima i time stvaraju ili dobrovoljno prihvataju obvezujuća pravila, obično u obliku ugovora ili konvencija. Utjecaj određenog subjekta u domenu međunarodnih odnosa ovisi od njegove neovisnosti. Veći stupanj neovisnosti garantuje da se neka međunarodna tvorevina može promatrati kao samostalan akter međunarodnih odnosa, a na međunarodnom planu to znači da u svoje ime i za svoj račun može ulaziti u odnose uređene međunarodnim pravom. Ukoliko je neki subject neovisan u domenu svojih nadležnosti, ovo djelovanje se rukovodi interesima koje isti ima. (Haftel, Thompson, 2006: 254)

Potpisivanjem i ratifikacijom ugovora države dobrovoljno ulaze u legalne, ugovorne odnose sa drugim državama određenim ugovorom. Kapacitet država za ulazak u takve odnose sa drugim državama i stvaranje obvezujućih pravila rezultat je međunarodnopravnog subjektiviteta država, koji je odlika svih neovisnih, suverenih država. Međunarodnopravni subjektivitet podrazumijeva samostalnost i neovisnost prema međunarodnom pravu te na osnovu toga sposobnost da se oblikuju međunarodni odnosi. On podrazumijeva neovisno djelovanje na međunarodnom planu, a ne samo u unutarnjem pravnom poretku.

Treba naglasiti da se neovisnost često povezuje sa revolucijom i nasiljem, a sa tim u vezi i njihova legitimnost kao sredstva za postizanje državne neovisnosti ili suvereniteta. (Bertrand, 1999: 195) Dok neki revolucijom traže, a često i ostvare nacionalnu neovisnost, drugi imaju za cilj samo da preraspodjele moć u državi, sa ili bez elemenata emancipacije, kao što su demokratizacija u okviru države koja kao takva može ostati nepromijenjena. Neovisnost stečena različitim sredstvima, a personificirana u svojstvu suverene države, priznate od strane međunarodne zajednice, predstavlja stub suverenosti i subjektiviteta, iz razloga što ni jedna država ne može biti suverena ako nema svoju unutarnju neovisnost, to jeste ako sama ne odlučuje o svom državnom uređenju, zakonima, ustavu i vanjskoj politici.

Treba napomenuti da se državna autonomija odnosi na vrstu neovisnosti koja je izdata od strane organa koji nadgleda i zadržava konačnu nadležnost na toj teritoriji i takođe je segment državne neovisnosti. Protektorat je degradacija neovisnosti države i tada država ovisi od protektora, to jeste od države, država, savjeta ili institucija koje kontrolišu datu teritoriju. Važan segment koji se odnosi na neovisnost države jeste njeno samoupravljanje. To je pravni koncept koji podrazumijeva upravljanje državom bez vanjske prisile. Taj segment je od presudne važnosti u toku ocjene da li je država u međunarodnopravnom okviru neovisna ili ne.

Politički značaj međunarodnopravnog subjektiviteta se ogleda u uspostavljanju međunarodnih političkih odnosa, kao i postojanju adekvatne vanjske politike države. Međunarodni politički odnosi, odnosno međunarodni život države je sastavni dio života svakog društva. Ciljevi međunarodnih političkih odnosa su očuvanje i jačanje moći države, te međunarodnopravnih odnosa između država, kao i poštivanje pravnih normi i konvencija o kojima su države postigle suglasnost.

Klasični primjer povezivanja država i ograničavanja sopstvenog suvereniteta radi višeg zajedničkog interesa predstavlja Europska unija. Europska unija predstavlja politički sistem u kojem se države povezuju zajedničkim, ali i različitim interesima, te sa jedne strane države zadržavaju svoju neovisnost, a sa druge strane zajedno sa drugim predstavljaju jedno.

Neovisnost je danas promijenila svoje značenje, tako da države stupaju u međunarodne odnose dobrovoljno odričući se dijela svojih nadležnosti i suvereniteta sve u cilju općeg napretka. (Jackson, 2005: 73–77) Treba napomenuti da države u međunarodnoj zajednici često koriste sva raspoloživa sredstva kako bi ostvarila svoje interese. Kao što je u 17. stoljeću britanski diplomata Henry Wotton rekao “pošten čovjek poslat je u inozemstvo da laže u korist države“. (Mearsheimer: 2007: 40) Ekonomska moć je samo jedan od elemenata onoga što čini ukupne međunarodne odnose, a uz nju se po pravilu veže vojna, politička, ideološka moć, a zadnjih decenija i kulturna hegemonija i akulturalizacija. Međunarodna politika i međunarodni politički odnosi se provode kroz djelovanje unutarnjih faktora, od kojih su najvažniji politički sistem, ekonomski potencijali države, komunikacija i kultura, vojna moć, socijalni sistem i supremacija u procesu globalizacije. Takođe bitni elementi koji utiču na ostvarivanje međunarodnih političkih odnosa, kao segmenta međunarodnopravnog legitimiteta države, važnog za njen međunarodni opstanak su i vanjski faktori, od kojih se najčešće navode međunarodna suradnja u različitim oblastima, stanje i potencijal međunarodne ekonomije, sistem relevantnih međunarodnih faktora, vojna moć u kontekstu raspodjele snaga i političke organizacije. (Marković, 2012: 71–72) Svi ovi faktori, čine da međunarodna politika država bude onakva kakvu je prezentuju i sprovode njihovi političari, tj. ovi faktori kreiraju međunarodne političke odnose i svakoj državi daju određen pravni status u svijetu.

6. Zaključna razmatranja

Prema osnovnoj definiciji međunarodno pravo predstavlja skup pravnih pravila koja uređuju odnose između subjekata međunarodnog prava. Ono prvenstveno uređuje odnose između država kao dominantnih subjekata međunarodnog prava, koji imaju vodeću ulogu u međunarodnoj zajednici. Pored država danas međunarodnopravni subjektivitet imaju i međunarodne organizacije, dok subjektima međunarodnog prava ograničenog i privremenog karaktera podrazumijevaju se i ustanici i narodnooslobodilački pokreti.

Država je sačinjena od ljudi, te samo međunarodno pravo se svodi na uređenje odnosa između ljudi. Međutim i čovjek ostvaruje prava i obveze u međunarodnom pravnom poretku, preko države kao izvornog subjekta međunarodnog prava.

Postoje pretpostavke da će međunarodna zajednica u budućnosti predstavljati naddržavu ili federaciju država, međutim današnje međunarodno pravo ne daje osnova za to jer bi i ono izgubilo svoja osnovna obilježja i postalo jedinstveno pravo te nove svjetske zajednice. Država u suvremenoj međunarodnoj zajednici i dalje je vodeći subjekt međunarodnog prava bez obzira na sve pokušaje da joj se umanjí značaj time da je ona prolaznog karaktera, te da glavnu ulogu na međunarodnom planu preuzimaju pojedini nedržavni subjekti, multinacionalne kompanije i međunarodne organizacije.

Države kao subjekti međunarodnog prava izgubile su mnoga svojstva, te im je narušena suverenost, funkcije i ovlasti, ali i pored toga one su primarni akteri međunarodnih odnosa. Danas međunarodne institucije raspolažu pravima da prosuđuju i ograničavaju postupke države na njenoj vlastitoj teritoriji. Međutim i pored toga država i dalje ima velika ovlasti i u doglednoj budućnosti tako će ostati. Ona vodi diplomaciju, zaključuje međunarodne sporazume, nadzire međunarodne organizacije, utiče na međunarodnu ekonomiju itd. Država ima punu slobodu u vanjskoj politici, ali u svom postupanju samo se prilagođava potrebama međunarodne zajednice. Država preuzima određene obveze zaključenjem međunarodnih bilateralnih i multilateralnih ugovora, te radi zaštite sopstvenih interesa i interesa cjelokupne međunarodne zajednice ograničava svoj suverenitet, tako da zaključenjem međunarodnih sporazuma stiče brojna prava, ali mnogobrojne obveze.

Najnoviji tokovi međunarodnih političkih, ekonomskih, kulturnih, socioloških i drugih odnosa današnjice uslovljavaju progresivni razvoj međunarodnog prava, te aktueliziraju državu ako subjekt međunarodnog prava. Obilježje zbilje i suvremene znanosti međunarodnog prava jeste restriktivno tumačenje čvrstog državnog suvereniteta pod naletom međunarodnopravnog poretka i ustupanje originarnih zakonodavnih nadležnosti regulativi međunarodnih unifikovanih dokumenata. Tradicionalni koncept države i njenog suvereniteta, te pravila ne mješanja u unutarnje poslove drugih država sve se više zamjenjuje sa konceptom međuovisnosti država, prenošenjem dijela suvereniteta na međunarodne organizacije, te jačanjem međunarodnog prava uopće. Očuvanje suvereniteta sve je manje usmjereno na čuvanje državnih granica, a sve više na ovladavanje procesima u međunarodnoj zajednici. Suvremene države mogu lakše zadovoljiti interese svoje suvernosti, razvoja, identiteta i sigurnosti kroz vanjsku integraciju i umreženost, odnosno prenos dijela suvernosti, na međunarodne organizacije.

Međunarodna zajednica nikada nije imala veći broj država, a uz to javlja se veliki broj međunarodnih organizacija. Još od perioda ukidanja kolonijalizma nije bilo ovako brzog nastanka većeg broja samostalnih država. Na međunarodnoj sceni javljaju se razne integracije, nevladine organizacije, pokreti koji direktno ili indirektno utiču na vođenje vanjske i unutarnje politike država. Uz sve to veća je nego ikada uloga velikih kompanija od koji ovise mnoge države i koje su poprimile nadnacionalni karakter, uslijed integracija i njihovog ukрупnjavanja. U današnjim okolnostima, država kao subjekt međunarodnog prava stupanjem u vojne i političke saveze, kao i međunarodne organizacije, ograničava svoj suverenitet. S jedne strane ona dobrovoljno pristaje na takve ustupke, a s druge strane ona je primorana uslijed sve veće konkurencije između država u međunarodnoj zajednici i nemogućnosti na unutarnjem planu da odgovori na sve izazove i krize koje se javljaju. Države u međusobnim odnosima određuju svoj identitet i interese. Država da bi funkcionirala mora se priznati od strane drugih država, tako da je međuovisnost država osnova današnje međunarodne

zajednice. Takođe jačanjem uloge međunarodnih organizacija slabi uloga država u međunarodnoj zajednici. Snagu međunarodnim organizacijama daje i njihova brojnost i univerzalnost, te činjenica da su kao i države punopravni subjekti međunarodnog prava.

LITERATURA

- Andrassy, J., Bakotić, B., Seršić, M., Vukas, B. (2010). *Međunarodno pravo* 1. Zagreb: Školska knjiga.
- Andrea, B. *Non State Actors and International Law*, 45–60. Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Avramov, S., Kreča, M. (1996). *Međunarodno javno pravo*. Beograd: Savremena administracija.
- Bederman, J., D. (2002). *The Spirit of International Law*. Athens: The University of Georgia Press.
- Bertrand, B. (1999). *Un monde sans souveraineté*. Paris: Fayard.
- Brölmann, C. (2007). The International Court of Justice and International Organisations. *International Community Law Review*, Vol. 9, No. 2, Amsterdam: Brill Nijhoff.
- Brownlie, I. (2001). *Principles of Public International Law, Fifth edition*. Oxford: Oxford University.
- Cassese, A. (2005). *International Law, Second Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Čukalović, I. (2003). Zaštita ljudskih prava u praksi Međunarodnog suda pravde. *Slobode i prava čoveka i građanina u konceptu novog zakonodavstva Republike Srbije, Knjiga II*, 500–525. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Degan, Đ., V. (2011). *Međunarodno pravo*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dimitrijević, V., Stojanović, R. (1996). *Međunarodni odnosi, Četvrto izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Službeni list SRJ.
- Dimitrijević, V., Račić, O. (2007). *Osnovi međunarodnog javnog prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Haftel, Z., Y., Thompson, A. (2006). The Independence of International Organizations. *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 50, No. 2. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Harris, P. (2007). *An Introduction to Law, Seventh Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, R. (2005). *Classical and Modern Thought on International Relations*. New York: Palgrave Macmillan.
- Klabbers, J. (2009). *Recognition: Subjects Doctrine and the Emergence of Non-State Actors*.
- Lapaš, D. (2016). Međuregionalne organizacije – suvremeni sudionici međunarodnopravnih odnosa ili novi subjekti međunarodnog prava: ima li razlike ?. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, Vol. 53, No. 2. Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Marković, A., D. (2012). *Međunarodni odnosi*. Beograd: Sindigunum.
- Portmann, R. (2010). *Legal Personality in International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Revel, C. (2006). *La gouvernance mondiale a commencé*. Paris: Ellipses.
- Stiglic, E., Dž. (2002). *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM.
- Šahović, M. (1958). *Opšta pitanja kodifikacije međunarodnog prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Tiunov, I., O. (2010). The International Legal Personality of States: Problems and Solutions. Fleur J., *International Legal Personality*, 310–330, Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Todorović, D. (2006). Terorizam i ideologija. Bejatović, S. *Pravni sistem Srbije i standardi Evropske unije i Saveta Evrope, Knjiga I*, 160–180. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

Željko Petrović, M.Sc.

INTERNATIONAL LEGAL SUBJECTIVITY

Summary

This paper addresses current issues of international legal subjectivity. An analysis of theories and contemporary understandings of international law subjectivity is made. Today, it is increasingly difficult to determine whether a particular entity has an international legal personality. States are still the most important subjects of international law, but they are not the only ones, and those states themselves are performing in an international community that has changed a great deal. There is a growing number of international organizations as subjects of international law that have an increasing role in the international community. The paper deals specifically with the status of protectorates and their international legal subjectivity, especially since some countries such as Bosnia and Herzegovina are often claimed to be protectorates of the international community. The independence of states is also analyzed as a basis for the international legal subjectivity of states.